

Η ΣΤΟΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΓΝΑΘΟΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΧΕΙΡΟΥΡΓΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

A. I. ΜΥΛΩΝΑΣ^{1, 2, 3, 4}

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος πολλών ιατρών και χειρουργών, οι οποίοι άσκησαν το λειτούργημά τους στην αρχαία Ελλάδα και ευρύτερα στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, από την αρχαιότητα μέχρι την πτώση του Βυζαντίου. Το εύρος της γναθοχειρουργικής τους εμπειρίας περιελάμβανε την οδοντοφατνιακή χειρουργική, τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις, τις κρανιο-γναθοπροσωπικές κακώσεις, την ογκολογική και επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου, τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων, τις διαταραχές της κροταφογναθικής διάρθρωσης, την προπρωσθητική χειρουργική, την κρανιοπροσωπική χειρουργική, αλλιά και ευρύτερα τη στοματική και γναθοπροσωπική παθολογία. Το χειρουργικό έργο και τα συγγράμματά τους είχαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη της Χειρουργικής γενικότερα, αλλιά και ειδικότερα της Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, όπως μαρτυρείται από την εισαγωγή και την καθιέρωσή τους ως εκπαιδευτικών συγγραμμάτων σε πολλές Ευρωπαϊκές Ιατρικές Σχολές, όπως των Παρισίων, ακόμη και τον 17ο αιώνα. Ειδικότερα όσον αφορά το Βυζάντιο, η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική ασκούνταν στα Χειρουργικά Τμήματα των Βυζαντινών «Ξενώνων» (Νοσοκομείων), τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα και μετέπειτα, ενώ ο ρόλος της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στην περίθαλψη των πασχόντων από ασθένειες και τραυματικές κακώσεις της στοματικής και γναθοπροσωπικής περιοχής υπήρξε καθοριστικός, καθώς οι περίφημοι «Ξεώνες» ήσαν προσαρτημένοι κυρίως σε Μοναστήρια, με δυνατότητα παροχής συστηματικής και οργανωμένης ιατρικής φροντίδας.

Όροι ευρετηρίασης Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο

- ¹ Στοματικός και Γναθοπροσωπικός Χειρουργός, Ιστορικός της Ιατρικής, Ιατρός-Οδοντίατρος, Διδάκτωρ Ιατρικής και Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ
- ² Αναπλ. Διευθυντής, Κλινική Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής Θεραπευτηρίου METROPOLITAN
- ³ Επιστημονικός Συνεργάτης, Κλινική Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής Οδοντιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ
- ⁴ Επιστημονικός Συνεργάτης Εργαστηρίου Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής Ιατρικής Σχολής ΕΚΠΑ

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Αναστάσιος Ι. Μυλωνάς
Αραχωσίας 1-3, Ιλίσια, 15771 Ζωγράφου
E-mail: draimylo@otenet.gr

ORAL AND MAXILLOFACIAL SURGERY FROM ANCIENT GREECE TO BYZANTIUM

A. I. MYLONAS^{1, 2, 3, 4}

ABSTRACT

Oral and Maxillofacial Surgery was among the interests of many physicians and surgeons having practiced in Ancient Greece and the Ancient Greek world in general, from antiquity to the fall of Byzantium. The scope of their experience regarding Oral and Maxillofacial Surgery included dentoalveolar surgery, oral and cervicofacial infections, cranio-maxillofacial injuries, head and neck oncologic and reconstructive surgery, surgical pathology of salivary glands, temporomandibular joint disorders, preprosthetic surgery, craniofacial surgery, but also more broadly oral and maxillofacial pathology. Their surgical work and writings exerted great impact on the development of Surgery in general and particularly of Oral and Maxillofacial Surgery, which is shown from their introduction as textbooks in the curriculum of many Medical Faculties in Europe, such as the Medical School of the University of Paris, even in the 17th century A.D.. Especially regarding Byzantium, Oral and Maxillofacial Surgery was practiced in the Surgical Departments of the Byzantine "Xenons" (Hospitals), at least from the 6th century A.D. and afterwards, whereas the role of the Orthodox Christian Church in taking care and treating patients suffering from diseases and traumatic injuries of the oral and maxillofacial region was decisive, since the famous "Xenons" were attached mainly to Monasteries, where there was a possibility of providing systematic and organized medical care.

Key words Oral and Maxillofacial Surgery, Ancient Greece, Byzantium

- ¹ MD, DMD, PhD, PhD, Oral and Maxillofacial Surgeon, Medical Historian
- ² Assoc. Director, Department of Oral and Maxillofacial Surgery, "Metropolitan" Hospital
- ³ Clinical Instructor, Department of Oral and Maxillofacial Surgery, National and Kapodistrian University of Athens School of Dentistry
- ⁴ Research Associate, Department of History of Medicine and Medical Ethics, National and Kapodistrian University of Athens School of Medicine

Correspondence

Anastassios I. Mylonas
1-3 Arahossias Street, Ilissia, 15771 Zografou, Athens
E-mail: draimylo@otenet.gr

Μέρος της Εργασίας παρουσιάστηκε στο 26ο Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Κρανιο-Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, Μαδρίτη-Ισπανία, 28 Σεπτεμβρίου 2022.

Part of this paper was presented at the 26th Congress of the European Association for Cranio-Maxillofacial Surgery, Madrid-Spain, September 28, 2022.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ιατροί και ειδικότερα οι χειρουργοί του αρχαίου ελληνικού κόσμου, μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης ενασχόλησής τους με τη Χειρουργική, αφιέρωσαν σημαντικό χρόνο της δραστηριότητάς τους στη μελέτη και την αντιμετώπιση προβλημάτων της στοματικής και της γναθοπροσωπικής περιοχής. Οι σκαπανείς αυτοί της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής κινήθηκαν σε αχαρτογράφητα νερά όταν διέγνωναν, περιέγραψαν και αντιμετώπισαν νοσολογικές οντότητες της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής παθολογίας, συνήθως χωρίς ικανούς αναισθησιολόγους, συσκευές παρακολούθησης ζωτικών λειτουργιών, χειρουργικές μονάδες εντατικής θεραπείας, αντιβιοτικά, ιδιαίτερα χειρουργικά εργαλεία ή ηλεκτρικές συσκευές, ή οποιοδήποτε άλλο πολυπλοκό μέσο είναι διαθέσιμο σήμερα. Αντί για όλα τα παραπάνω, τα οποία θεωρούνται απαραίτητα στη σύγχρονη εποχή, διέθεταν μόνο απίστευτα αποθέματα θάρρους, εξυπνάδας, προνοητικότητας και φαντασίας για να τους καθοδηγούν, μετατρέποντας την Ιατρική και τη χειρουργική από μια τελετουργική θρησκευτική πρακτική των ιερέων, που την ασκούσαν μέχρι τότε, σε μια λογική εμπειρία, εγκαθιδρύοντας μια αληθή θεραπευτική επιστήμη.¹

Έτσι, μελετώντας συγγράμματα της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής Ιατρικής και ιστορικής γραμματείας, διαπιστώνεται ότι η στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική ασκούσαν από Ιατρούς και χειρουργούς στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ο οποίος εκτεινόταν στην περιοχή γύρω από τη Μεσόγειο, από τη Μικρά Ασία έως την Ισπανία και από τη Νότια Ευρώπη μέχρι τις βόρειες ακτές της Αφρικής.² Ειδικότερα, αναφέρονται 22 χειρουργοί οι οποίοι άσκησαν την επιστήμη και την τέχνη της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής στην αρχαία Ελλάδα και στη μετέπειτα ιστορική περίοδο μέχρι την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.³

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να παρουσιαστεί αδρά η πορεία της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής στο πέρασμα του χρόνου και στα πρώτα σπαράγματα της καταγραφής της από την αρχαία Ελλάδα μέχρι και το τέλος του Βυζαντίου, αναδεικνύοντας όλους εκείνους τους πρωτοπόρους Ιατρούς και χειρουργούς που την υπηρέτησαν με ενθουσιασμό, αυταπάρνηση και καινοτόμο διάθεση, γράφοντας ένα ιδιαίτερο και αξιοζήλευτο κεφάλαιο στην ιστορία της Ιατρικής και Οδοντιατρικής γενικότερα, αλλά και ειδικότερα της Χειρουργικής.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ιπποκράτης ο Κώος (460-370 π.Χ.)

Η στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική καταλαμβάνει ένα σημαντικό μέρος των χειρουργικών εδαφίων της ιπποκρατικής συλλογής, η οποία αποτελείται συνολικά από 70-72 έργα. Η παρατηρητικότητα, η οξυδέρκεια και η κλινική κρίση του Ιπποκράτη (Εικ. 1) υπογραμμίζει την καθοριστική σημασία της φυσικής

Εικόνα 1. «Ιπποκράτης» – άγαλμα που βρέθηκε στη νήσο Κω, κοντά στο Ωδείο. Δεύτερο μισό του 2ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Κω, Ελλάδα.

εξέτασης και διάγνωσης σε κάθε πεδίο της ιατρικής πράξης, ειδικότερα στη στοματική και τη γναθοπροσωπική χειρουργική, πρωτίστως σε μια εποχή όπου, όπως είναι φανερό, δεν υπήρχε οποιοδήποτε διαγνωστικό βοήθημα.^{4, 5}

Ο πατέρας και θεμελιωτής της επιστημονικής Ιατρικής Ιπποκράτης διατύπωσε πολλήs απόψεις για τη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική και τη Στοματολογία, οι οποίες βρίσκονται διάσπαρτες στα ακόλουθα βιβλία της Ιπποκρατικής Συλλογής: «Επιδημιών το Τέταρτον» §19, «Περί Σαρκών» §12-13, «Περί Οδοντοφυΐας» §19, «Επιδημιών το Έκτον» §2, «Περί Ιντρού» §9, «Περί Παθών» §4, «Προρρητικόν Βιβλίον το Δεύτερον» §11, «Περί Νούσων το Δεύτερον» §31-32,

«Επιδημιών το Έβδομον» §113, «Περί Άρθρων» §30-34, «Επιδημιών το Πέμπτον» §15, «Περί των εν Κεφαλή Τρωμάτων»,^{4, 5}

Πιο χαρακτηριστικές και σχετιζόμενες με τη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική είναι οι ακόλουθες αναφορές:^{4, 5}

«Περί σαρκών» §12-13

Πρώτη αναφορά στους τρίτους γομφίους με τον όρο «φρονιμίτες».

«Επιδημιών το Έκτον» §2

Για πρώτη φορά αναφέρονται οι προσωποσκελετικές οδοντογναθικές δυσμορφίες, η ορθοδοντική και ορθογναθική χειρουργική. Στο βιβλίο αυτό της Ιπποκρατικής Συλλογής παρατίθεται το πλέον αρχαίο γραπτό ορθοδοντικό σχέδιο, όπου γίνεται συσχέτιση της ανώμαλης διάταξης των δοντιών με τη δομή της κεφαλής και το σχήμα της υπερώας, τυπικό εύρημα στοματικής αναπνοής (αδενοειδές προσωπείο).

«Προρρητικόν βιβλίον το δεύτερον» §11

Συσχετισμός χρόνιας έλκωσης πηαγίου χείλους γλώσσας με ύπαρξη οξύαιχμου δοντιού.

«Περί νούσων το δεύτερον» §31-32

Περιγράφεται η αντιμετώπιση στοματοπροσωπικών λοιμώξεων με θερμά επιθέματα και στοματοπλύσεις, έτσι ώστε να αναδυθούν προς την επιφάνεια, είτε εξωστοματικά είτε ενδοστοματικά. Επίσης, παρατίθεται περιγραφή αποστήματος εδάφους στόματος (υπογλώσσου) και υπερωίου αποστήματος.

«Επιδημιών το Έβδομον» §113

Στο βιβλίο αυτό της Ιπποκρατικής Συλλογής περιγράφεται μια ενδιαφέρουσα περίπτωση οδοντογενούς οστεομυελίτιδας, η οποία καταλήγει σε νέκρωση της κάτω γνάθου.

«Περί άρθρων» §30-34

Ο Ιπποκράτης ασχολείται με τη Γναθοπροσωπική Τραυματολογία, στα πλαίσια της οποίας παραθέτει τις παρατηρήσεις του σχετικά με την ανατομία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων, την πρόσφυση των μαστηρίων μυών, αλλά και τη σχέση της κινητής κάτω γνάθου με την ακίνητη άνω γνάθο. Ειδικότερα, περιγράφεται ετερόπλευρο/αμφοτερόπλευρο εξάρθρωμα κάτω γνάθου, με ανάταξη των κονδύλων με τον κλασσικό «Ιπποκράτειο χειρισμό» (Εικ. 2). Επίσης, περιγράφονται διάφοροι τύποι καταγμάτων κάτω γνάθου (ατελή, πλήρη, με ή χωρίς παρεκτόπιση ή εξάρθρωμα), καθώς επίσης και η διά χειρών και επιδέσμων ανάταξή τους.

«Περί των εν κεφαλή τρωμάτων»

Σε αυτό το πραγματικά μνημειώδες έργο της αρχαίας ελληνικής ιατρικής γραμματείας γίνεται αναφορά σε κρανιο-γναθοπροσωπικές κακώσεις, ενώ παρατίθενται οστεολογικές παρατηρήσεις αναφερόμενες στο κρα-

Εικόνα 2. Ανάταξη εξαρθήματος κάτω γνάθου, όπως απεικονίζεται στον παλαιότερο εικονογραφημένο Ιατρικό Κώδικα. Πρόκειται για ένα βυζαντινό αντίγραφο του 11ου αιώνα μ.Χ., του Ελληνικού Κώδικα του Νικήτα του 9ου αιώνα μ.Χ., με τίτλο «Σχόλια του Απολλωνίου του Κιτιέως εις το Περί Άρθρων Βιβλίον του Ιπποκράτους» (Codice Laurenziane LXXIV, 7 Section IX, Biblioteca Laurenziana, Firenze, Italia).

νίο, στις ραφές του, στις δύο οστικές πλάκες των κρανιακών οστών και στη μεταξύ τους διπλή, στα βρεγματικά οστά και στις κακώσεις τους, στα κροταφικά οστά, στη σύνδεση της κάτω γνάθου με το κρανίο, στο όργανο της ακοής και στις κακώσεις του. Περαιτέρω γίνεται περιγραφή της κρανιοανάρτησης και της κρανιοτομίας, της θέσης του χειρουργού ως προς τον ασθενή με κρανιοεγκεφαλικές κακώσεις (ΚΕΚ), ενώ ακολουθεί περιγραφή των ΚΕΚ, των κλινικών συμπτωμάτων, των επιπλοκών, αλλά και της θεραπευτικής τους αντιμετώπισης.

Ηρόφιλος ο Χαλκηδόνιος (4ος αιώνας π.Χ.)

Ο Ηρόφιλος ο Χαλκηδόνιος υπήρξε χειρουργός και γυναικολόγος, ο οποίος καταγόμενος από τη Χαλκηδόνα της Βιθυνίας εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αλεξάνδρεια ασκώντας το ιατρικό επάγγελμα παράλληλα με τον Ερασίστρατο τον Κείο (304-257 π.Χ.), με τον οποίο ίδρυσαν την περίφημη Αλεξανδρινή Σχολή της Ιατρικής. Χαρακτηρίζεται ως ο μεγαλύτερος ανατόμος της αρχαιότητας, οι πρωτοπόρες δε και ακριβείς ανατομικές του παρατηρήσεις συνέβαλλαν στην εξέλιξη και τη βελτίωση της χειρουργικής. Αναφορικά με την στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, περιέ-

γραψε το οπτικό νεύρο (2η εγκεφαλική συζυγία), βελτίωσε δε τη χειρουργική αφαίρεση των δοντιών, παρατηρώντας ότι πολλοί άνθρωποι έχαναν τη ζωή τους πριν από αυτή την τροποποίηση της χειρουργικής τεχνικής αφαίρεσης των δοντιών.⁶

Άρατος ο Σολεύς (315-240 π.Χ.)

Ο Άρατος ο Σολεύς ήταν ιατρός, μαθηματικός, αστρονόμος και βοτανολόγος, ο οποίος γεννήθηκε στους Σολούς της Κιλικίας το 315 π.Χ. και απεβίωσε στην Πέλλα της Μακεδονίας το 240 π.Χ. Σπούδασε στην Αθήνα, δραστηριοποιήθηκε δε στην Κιλικία, στη Συρία και για μερικά χρόνια στην Αλεξάνδρεια, πριν επιστρέψει στην Πέλλα, όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του. Ασχολήθηκε, μεταξύ άλλων, με μελέτες πάνω στη μορφογένεση και τη διαμόρφωση του κρανίου.⁷

Ερασίστρατος ο Κείος (304-257 π.Χ.)

Ο Ερασίστρατος ο Κείος γεννήθηκε στην Ιουλίδα της Κέας το 304 π.Χ. και απεβίωσε στη Σάμο το 257 π.Χ. από ανίατο έλκος στο πόδι. Υπήρξε διακεκριμένος ιατρός και χειρουργός, ο οποίος μεταξύ άλλων ίδρυσε στην Αλεξάνδρεια την Ανατομική Ακαδημία, αργότερα δε την περίφημη Ιατρική Σχολή της Αλεξάνδρειας, μαζί με τον Ηρόφιλο τον Χαλκηδόνιο και τον Εύδημο τον Αλεξανδρέα. Διακρίθηκε για την ανατομική του εμπειρία, τη διατύπωση με συστηματικό τρόπο θεραπευτικών κανόνων, αλλά και τη λεπτομερή θεώρηση και περιγραφή των νόσων του ανθρώπου. Διασώζονται διάφορες ανεκδοτολογικές πληροφορίες για τη ζωή του από πολλούς αρχαίους συγγραφείς, μεταξύ των οποίων ότι «ανέθηκεν μοιθυδίνην λαβίδα εξαγωγής οδόντων εις τους Δελφούς».⁸ Είναι προφανής η εννοιολογική σήμανση της μοιθυδίνης οδοντάγρας, αναφορικά με τον χρόνο χειρουργικής αφαίρεσης των δοντιών και την ανάγκη διατήρησής τους στον οδοντικό φραγμό μέχρις ότου καταστούν τόσο εύσειστα, που ακόμη και η κατασκευασμένη από τον εύπλαστο μόλυβδο οδοντάγρα να μπορεί να τα συληλάβει και να τα αφαιρέσει.

Μόλπις ο Ταραντίνος (3ος αιώνας π.Χ.)

Ο Μόλπις ο Ταραντίνος ήταν ιατρός χειρουργός ο οποίος έδρασε στον Τάραντα της Μεγάλης Ελλιάδας κατά τον 3ο αιώνα π.Χ.. Θεωρείται ότι επιτόνησε έναν ειδικό επίδεσμο για την επίδεση τραυμάτων της κεφαλής, γνωστό με το όνομα «Θαίς», ο οποίος, σύμφωνα με μερικούς ιατρικούς συγγραφείς, αποδίδεται στον χειρουργό Περιγένη τον Αλεξανδρέα, που έζησε στην Αλεξάνδρεια τον 1ο αιώνα π.Χ.⁹

Αμύντας ο Ρόδιος (2ος αιώνας π.Χ.)

Ο Αμύντας ο Ρόδιος ήταν χειρουργός ο οποίος έζησε και άσκησε τη χειρουργική του τέχνη και επιστήμη στη Ρόδο κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Η συμβολή του στη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική συνίσταται στην επιτόνηση επιδέσμου για την αντιμετώπιση καώσεων ή καταγμάτων των ρινικών οστών.¹⁰

Γλαυκίας ο Ταραντίνος (2ος αιώνας π.Χ.)

Ο Γλαυκίας ο Ταραντίνος υπήρξε ιατρός χειρουργός, ένας από τους διασημότερους ιατρούς της Εμπειρικής Σχολής, ο οποίος συνδύασε με αριστοτεχνικό τρόπο την εμπειρική διδασκαλία με τη δογματική θεωρία και παράδοση, άσκησε δε την ιατρική και τη χειρουργική στον Τάραντα της Μεγάλης Ελλιάδας κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. Επιτόνησε νέους τρόπους επιδέσεως των πληγών, εισάγοντας καινοτομίες στην Επιδεσμολογία, μεταξύ των οποίων και τους ακόλουθους επιδέσμους που αφορούν την κρανιογναθοπροσωπική περιοχή: 1) «Γλαυκίου ρόμβος φάλαρα»: διασώθηκε η περιγραφή του από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνόν (325-403 μ.Χ.), ο οποίος αναφέρει: «ούτος ο επίδεσμος ευθετεί προς επίδεσιν των σιαγόνων και των οφθαλμών», 2) «Γλαυκίου επεγκρανίς» (θόλιος ή σκάφιος), ειδικός επίδεσμος για την αντιμετώπιση τραυμάτων του κρανίου και των παρειών, που μνημονεύεται από τον Γαληνό τον Περγαμνόν (128-200 μ.Χ.), 3) «Γλαυκίου λαγώς χωρίς ώτων», επίδεσμος που αποτελεί παραλήθαρή της επεγκρανίδος για καλύτερη συγκράτηση, ο οποίος επίσης αναφέρεται από τον Γαληνό τον Περγαμνόν.¹¹

Απολλώνιος ο Κιτιεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Απολλώνιος ο Κιτιεύς ήταν ιατρός χειρουργός, ο οποίος καταγόταν από το Κίτιον της Κύπρου και έζησε στην Αλεξάνδρεια τον 1ο αιώνα π.Χ. Υπήρξε οπαδός της Εμπειρικής Ιατρικής Σχολής, ο οποίος μεταξύ των ιατρικών συγγραμμάτων που κατέλιπε περιλαμβάνεται και το περίφημο έργο «Περί αρθρών» (Περί αρθρώσεων) βιβλίο γ'. Το συγκεκριμένο σύγγραμμα αναφέρεται στο ομώνυμο έργο του Ιπποκράτη περί των αρθρώσεων του ανθρώπινου σώματος, γράφτηκε δε κατ' εντολή του βασιλιά της Κύπρου Πτολεμαίου (81-58 π.Χ.). Το εμβληματικό αυτό σύγγραμμα περιέχει 31 εικόνες, μεταξύ των οποίων και εκείνη που αναπαριστά την ανάταξη εξαρθήματος της κάτω γνάθου με τον γνωστό «Ιπποκράτειο χειρισμό», υπό τον τίτλο «Εμβολή γνάθου» (Εικ. 2). Το έργο αυτό διασώζεται στη «Χειρουργική Συλλογή» του Βυζαντινού ιατρού Νικήτα του Κωνσταντινουπόλεως (11ος αιώνας μ.Χ.), καθώς επίσης και σε βυζαντινό χειρόγραφο του 9ου αιώνα μ.Χ.¹²

Ασκληπιάδης ο Βιθυνίος (124-43 π.Χ.)

Ο Ασκληπιάδης ο Βιθυνίος υπήρξε ιατρός, χειρουργός, ρήτωρ και φιλόσοφος, ο οποίος άσκησε την ιατρική και τη χειρουργική αρχικά στην πατρίδα του, την Προύσα της Βιθυνίας, κατόπιν δε στο Πάριον, αρχαία ελληνική πόλη της βορείου Μυσίας στα δυτικά του βορείου στομίου του Ελλήσποντου, στον Ελλήσποντο και τέλος στη Ρώμη, όπου εγκαταστάθηκε το 91 π.Χ. Ήταν ιδρυτής της Μεθοδικής Ιατρικής Σχολής, θεωρείται δε ως ο πρώτος που εφήρμοσε τη μέθοδο της τραχειοστομίας σε περιπτώσεις επικίνδυνης ασφυξίας.¹³

Γλύκων ο Αλεξανδρεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Γλύκων ο Αλεξανδρεύς ήταν ιατρός και διάσημος χειρουργός, οπαδός της Ερασιστρατείας Σχολής, ο

οποίος άσκησε την ιατρική στην Αλεξάνδρεια. Η χειρουργική του δραστηριότητα υπήρξε πολύπληυρη, ενώ ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τον τρυπανισμό του κρανίου. Επίσης, επινόησε έμπλαστρο εμποτισμένο με ροδόχαιτο για την αντιμετώπιση της κεφαλαλγίας, την καταπολέμηση του οφθαλμικού κατάρρου (εφαρμογή του έμπλαστρου στο μέτωπο), καθώς και τον έλεγχο της ρινορραγίας.¹⁴

Ηρακλείδης ο Ταραντίνος (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Ηρακλείδης ο Ταραντίνος ήταν ιατρός χειρουργός και φαρμακολόγος, ο οποίος υπήρξε ένας από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους της Εμπειρικής Ιατρικής Σχολής, ασκώντας την ιατρική στον Τάραντα της Μεγάλης Ελλάδας κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. Διακρίθηκε σε πολλούς τομείς της ιατρικής, ειδικότερα δε όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική και παθολογία, περιέγραψε τη θεραπευτική αντιμετώπιση της ρινορραγίας, ενώ παρασκεύασε διάφορα φαρμακευτικά ιδιοσκευάσματα, όπως φάρμακο κατά του «συκώδους» οιδήματος στο άνω τμήμα της κεφαλής και στη γνάθο, φάρμακο για τη σύσφιξη χαλαρών δοντιών, φάρμακο κατά των πυωδών αποστημάτων και της εσχάρωσης του στόματος, φάρμακο για την αντιμετώπιση της φλεγμονής της σταφυλής, καθώς επίσης και των αφθωδών ελκών του στόματος, τέλος δε φάρμακο σε δισκία κατά της γαγγραινώδους στοματίτιδας-«νομής».¹⁵

Μηνόδωρος ο Σάμιος (α΄ μισό 1ου αιώνα π.Χ.)

Ο Μηνόδωρος ο Σάμιος υπήρξε ιατρός χειρουργός, οπαδός της Ερασιστρατείου Σχολής, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Σάμο κατά το πρώτο μισό του 1ου αιώνα π.Χ., καθιστάμενος ευρύτερα γνωστός λόγω της εν γένει χειρουργικής του τακτικής. Ειδικότερα σε περιπτώσεις καταγμάτων κρανίου, ανέπτυξε τη δική του χειρουργική τεχνική, η οποία συνίστατο σε τομή, παρασκευή και αφαίρεση των τεμαχίων που είχαν εισχωρήσει εντός του κρανίου. Το γεγονός αυτό απέτέλεσε σημαντική πρόοδο σε σχέση με την τακτική των Ιπποκρατειών, οι οποίοι περίμεναν τη διαπύηση των οστικών θραυσμάτων, ώστε να αφαιρούνται εύκολα.¹⁶

Περιγένης ο Αλεξανδρεύς (1ος αιώνας π.Χ.)

Ο Περιγένης ο Αλεξανδρεύς ήταν ιατρός χειρουργός, ο οποίος έζησε στην Αλεξάνδρεια κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. Επινόησε ειδικό επίδεσμο, καλούμενο «θαίς», για την αντιμετώπιση τραυμάτων κεφαλής, καθώς και άλλον επίδεσμο μορφής κράνους, επίσης για την περίδεση τραυμάτων κεφαλής, όπως μνημονεύεται από τον Γαληνό τον Περγαμνό (128-200 μ.Χ.).¹⁷

Αριστίων ο Αλεξανδρεύς (ο Πρεσβύτερος) (1ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Αριστίων ο Αλεξανδρεύς (ο Πρεσβύτερος) υπήρξε ιατρός χειρουργός και φαρμακολόγος, ο οποίος άσκησε την ιατρική και τη χειρουργική στην Αλεξάνδρεια κατά τον 1ο αιώνα μ.Χ. Έμεινε γνωστός ως κατά-

σκευαστής νέων χειρουργικών εργαλείων, ενώ επίσης τελειοποίησε διάφορα χειρουργικά εργαλεία, συμπληρώνοντας μεταξύ άλλων τον «γλωσσόκομον» (γλωσσοπίεστρο) του Νυμφοδώρου, προσθέτοντας έναν άξονα, όπως αναφέρεται από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.).¹⁸

Λεωνίδας ο Αλεξανδρεύς (τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ.)

Ο Λεωνίδας ο Αλεξανδρεύς ήταν ιατρός χειρουργός, ο οποίος έζησε αρχικά στην Αλεξάνδρεια και άσκησε την ιατρική στην Ρώμη, κατά το τέλος του 1ου αιώνα μ.Χ. Ασχολήθηκε γενικά με τη χειρουργική, στο αξιόλογο δε σύγγραμμά του με τίτλο «Χειρουργούμενα», το ενδιαφέρον του εστιάζεται, μεταξύ άλλων, και στα κατάγματα του κρανίου, περιγράφοντας οκτώ είδη αυτών. Ο Γαληνός ο Περγαμνός (128-200 μ.Χ.) τον αναφέρει ως «επισυνθετικών ιατρών», καθώς συνδυάζει τη μεθοδική, την εμπειρική και τη δογματική διδασκαλία και ιατρική παράδοση.¹⁹

Σωρανός ο Εφέσιος (98-138 μ.Χ.)

Ο Σωρανός ο Εφέσιος (Εικ. 3) υπήρξε διαπρεπής ιατρός, χειρουργός γυναικολόγος και φιλόσοφος, ο οποίος σπούδασε στην Αλεξάνδρεια ακολουθώντας τη Μεθοδική Σχολή, της οποίας έγινε βασικός εκπρόσωπος παίρνοντας τον τίτλο «Πρίγκιψ των Μεθοδιστών». Άσκησε την ιατρική στη Ρώμη κατά την περίοδο των αυτοκρατόρων Τραϊανού και Αδριανού, θεωρούμενος ως ο μεγαλύτερος γυναικολόγος της αρχαιότητας. Στο συγγραφικό του έργο περιλαμβάνονται τα ακόλουθα συγγράμματα με ειδική μνεία σε θέματα στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής: 1) «Περί επιδέσμων», όπου περιγράφονται επίδεσμοι της κεφαλής και του τραχήλου (Εικ. 4), 2) «Περί σημείων καταγμάτων», όπου περιγράφονται κατάγματα της ρινός και της κάτω γνάθου, 3) «Περί γυναικείων παθών» Βιβλίον Β΄, XXII) Περί οδοντοφυΐας, XXIII) Περί φλεγμονής παρισθημάτων, XXIV) Περί άφθης.²⁰

Τρύφων ο Κρης (ο Πατήρ) (1ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Τρύφων ο Κρης, ο Πατήρ, ήταν κορυφαίος ιατρός, χειρουργός και φαρμακολόγος, τον οποίο ο Κέλλιος χαρακτηρίζει «πατέρα των ιατρών». Καταγόταν από τη Γόρτυνα της Κρήτης (αρχαία πόλη, 45 χιλιόμετρα νότια του Ηρακλείου), ο οποίος, αφού σπούδασε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου και άσκησε την ιατρική. Υπήρξε οπαδός της Εμπειρικής Ιατρικής Σχολής, στο έργο του δε περιγράφονται, μεταξύ άλλων, έμπλαστρα πηγών που εφαρμόζονται σε ανοικτά τραύματα των οστών, ιδιαίτερα του κρανίου, όπως αναφέρεται από τον Γαληνό τον Περγαμνό (128-200 μ.Χ.).²¹

Άντυλλος ο Ανατόμος (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Άντυλλος ο Ανατόμος υπήρξε ένας από τους διασημότερους χειρουργούς της αρχαιότητας, ασχολούμενος με την ιατρική, τη χειρουργική, την οφθαλμολογία και την αθητηιατρική. Όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, διενήργησε για

Εικόνα 3. Ορειχάλκινη προτομή του Σωρανού του Εφέσιου, τοποθετημένη σε μαρμάρινο βάθρο και ευρισκόμενη στον περίβολο του Γενικού Νοσοκομείου Παίδων Αθηνών «Αγία Σοφία» (Χωρέμιο Εργαστήριο). Έργο του γλύπτη και παιδίατρου Βασίλη Κάρη, ιδρυτικού μέλους της Ελληνικής Εταιρείας Ιατρών Καλλιτεχνών.

Εικόνα 4. Λεπτομέρεια από εικονογραφημένο χειρόγραφο, που αποτελεί αντίγραφο του έργου του Σωρανού «Περὶ ἐπιδέσμων». Απεικονίζει ένα είδος επιδέσμου της κεφαλῆς, την επονομαζόμενη «περικεφαλαία» (Biblioteca Medicea-Laurenziana, Firenze, Italia).

πρώτη φορά τραχειοστομία, προέβη σε χειρουργική αφαίρεση διογκωμένων λεμφαδένων του τραχήλου, καθώς επίσης και σε π्लाστική αποκατάσταση ελλειμμάτων στο μέτωπο, στη μύτη, στις παρειές και στα αυτιά. Εφήρμοσε για πρώτη φορά την «τετραγωνική τομή», προεκτείνοντας την άνω και κάτω τομή και στις δύο πλευρές, αποκολλώντας στη συνέχεια το δέρμα που βρίσκεται μεταξύ των τομών, από την περίμετρο προς το κέντρο του τετραγώνου, όπου και το συνέρραψε. Επίσης, ασχολήθηκε και με τη μελέτη των σιελαγωγών φαρμάκων.²²

Αρχιγένης ο Απαμεύς (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Αρχιγένης ο Απαμεύς καταγόταν από την Απάμεια της Συρίας, διαπρεπής ιατρός και φαρμακολόγος, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Ρώμη ως στρατιωτικός ιατρός των Πραιτωριανών, κατά την εποχή του αυτοκράτορα Τραϊανού (98-117 μ.Χ.). Απεκλήθη «θειώτατος ιατρός» από τον διακεκριμένο ιατρό της Πρώιμης Βυζαντινής Περιόδου Αλέξανδρο Τραλλιανό (525-605 μ.Χ.), ανήκε δε στην Εκλεκτική Ιατρική Σχολή, έχοντας όμως επηρεαστεί και από την Πνευματική Ιατρική Σχολή. Πολυγραφότατος ιατρός, ασχολήθηκε και με τη θεραπεία των κρανιακών τραυμάτων, όπως αναφέρεται από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.).²³

Ηλιόδωρος ο Αιγύπτιος (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Ηλιόδωρος ο Αιγύπτιος ήταν ιατρός χειρουργός, καταγόμενος από την Αίγυπτο, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Ρώμη. Περίφημο θεωρείται το σύγγραμμά του με τίτλο «Χειρουργούμενα», Βιβλίο 5, το οποίο αποτελεί σύγγραμμα γενικής χειρουργικής, με μερικά αποσπάσματά του να διασώζονται από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.). Μεταξύ των κεφαλαίων του, υπάρχουν σχετικά με τη χειρουργική των οφθαλμών («Περικυθισμός και συσάρκωσις»), καθώς επίσης και τη χειρουργική των κροτάφων.²⁴

Μαρίνος ο Ανατόμος (2ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Μαρίνος ο Ανατόμος υπήρξε ιατρός χειρουργός, αξιόλογος ανατόμος της αρχαίας ελληνικής χειρουργικής. Καταγόταν από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, μνημονεύεται δε από τον Ορειβάσιο τον Περγαμνό (325-403 μ.Χ.). Η συμβολή του στη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική περιορίζεται στη βελτίωση της τεχνικής διατήρησης των οστών, καθώς επίσης και στην αναλυτική περιγραφή των κρανιακών και σπονδυλικών τρημάτων.²⁵

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (405-705 ΑΙΩΝΑΣ Μ.Χ.)

Ορειβάσιος ο Περγαμνός (325-403 μ.Χ.)

Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός (Εικ. 5) ήταν ιατρός, χειρουργός, διαιτολόγος, ορθοπαιδικός χειρουργός και οδοντίατρος, ο οποίος σπούδασε ιατρική και φιλοσο-

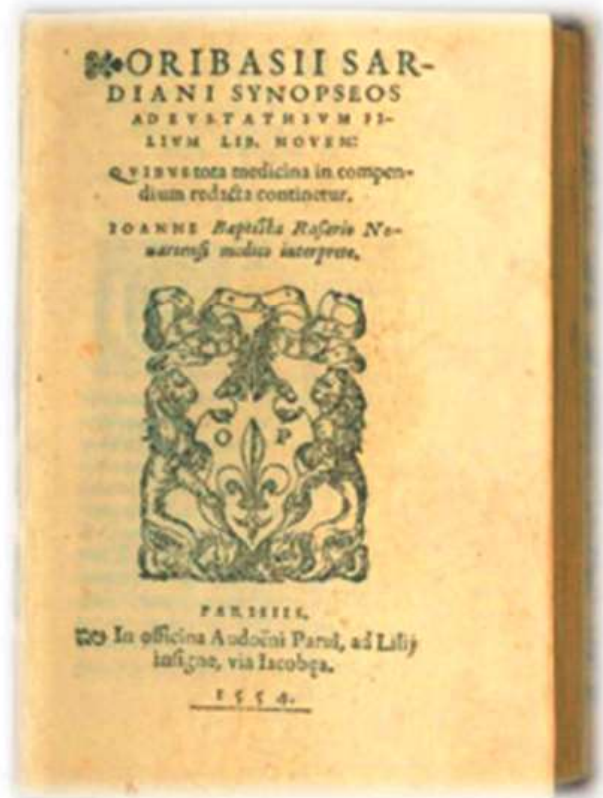

Εικόνα 5. Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός, από εξώφυλλο βιβλίου του Γαληνού, 16ος αιώνας, Βιβλιοθήκη της Παλαιάς Ιατρικής Σχολής, Paris IC. Galeni Pergameni, Methodus Medendi, vel de morbis curandis libri quatuordecim, Thoma Linacro Anglo interprete, Parisiis, Apud Simonem Colinaeum, 1530I.

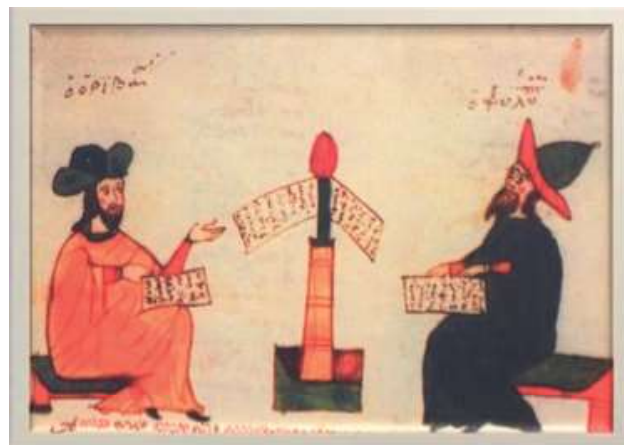
φία αρχικά στην Αλεξάνδρεια, μαθητεύοντας κοντά στον Κύπριο ιατρό και φιλόσοφο Ζήνωνα. Ακολούθως πήγε στην Αθήνα για να ολοκληρώσει τις σπουδές του, όπου συναντήθηκε και συνδέθηκε με φίλια τόσο με τον μετέπειτα αυτοκράτορα Ιουλιανό τον Παραβάτη, όσο και με τους Πατέρες και μετέπειτα Ιεράρχες της Χριστιανικής Εκκλησίας, τους αδελφικούς φίλους Μέγα Βασίλειο και Γρηγόριο τον Ναζιανζινό τον Θεολόγο. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου διετέλεσε αρχίατρος της Αυτοκρατορικής Αυλής επί Ιουλιανού του Παραβάτη.²⁶⁻²⁸ Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός θεωρείται ως ο πλέον αντιπροσωπευτικός τύπος ιατρού της Βυζαντινής Ιατρικής.²⁶ Όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, η συμβολή του υπήρξε πολυσχιδής, με αναφορές στα διάφορα συγγράμματά του και ειδικότερα στα i) «Προς Ευνάπιον περί ευπορίστων (φαρμάκων)», Βιβλία 4, Βιβλίων Δ': «Περί νόσων β'», όπου υπάρχουν οι ακόλουθες αναφορές: Περί παρωτίδων, περί ρινός παθών, περί ελκών ρινός, περί δυσώδους στόματος, προς χείλη κατεργότα, προς σειωμένους οδόντας, προς οδόντων αληγήματα, αποφλεγματισμοί οδονταλγίας, προς το απόνωας άραι οδόντας, περί οδοντοφυούντων βρεφών, οδονταλγίας προφυλακτικόν, λαμπρυντικά οδόντων, περί ούλων πασχόντων, περί των εν τω στόματι παθών, στοματικόν φάρμακον, ii) «Σύνοψις προς Ευστά-

θιον», Βιβλία 9 (Εικ. 6), Βιβλίων Γ: «Περί ύλης ιατρικής», Βιβλίων Ε' και Βιβλίων ΣΤ', iii) «Ιατρικαί συναγωγαί προς Ιουλιανόν», Βιβλία 72, Βιβλίων 24, 25, 44, 45, 46, 47, 48.^{2, 29}

Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός (Εικ. 7) στο πολύπληυρο συγγραφικό του έργο ασχολείται με επιμέρους γνωστικά αντικείμενα της στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής, όπως με την τοπογραφική, περιγραφική και χειρουργική ανατομική της κεφα-

Εικόνα 6. Πρώτη σελίδα λατινικής έκδοσης (μεταφραστής Ioannes Baptista Rasarius) του συγγράμματος του Ορειβασίου του Περγαμνός «Σύνοψις προς Ευστάθιον». Βιβλία 9. IOribasii Sardiani Synopseos ad Eustathium filium lib. novem. Parisiis: In officina Audoeni Parvi..., 1554I.

Εικόνα 7. Ο Ορειβάσιος ο Περγαμνός (αριστερά), ενώ συνομιλεί με τον αρχαίο Έλληνα ιατρό Φίλιππο (δεξιά). Από τον Κώδικα 3632, f. 97v., 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

λής και του τραχήλου, την οδοντοφατνιακή χειρουργική, τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις, την τραυματολογία του σπλαγχνικού και εγκεφαλικού κρανίου, καθώς επίσης και την εμβιομηχανική των τραυματικών εγκεφαλικών κακώσεων, τη δυσλειτουργία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων ως συνέπεια του εξαρθήματος της κάτω γνάθου, τη χειρουργική ογκολογία της κεφαλής και του τραχήλου [γενική αναφορά στην κλινική εικόνα (μέγεθος, σχήμα, χρώμα, υφή) των ακροχορδόνων (κρεατοελιών) και των εξωφυτικών καρκινωμάτων, ιδίως του χείλους, του ωτός, της ρινός, του βλεφάρου και του τραχήλου], την επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου [αποκατάσταση διαφόρων δερματικών ή ιστικών ελλειμμάτων (φρύδια, μέτωπο, ζυγωματικά, ρίνα, ώτα), με κινητοποίηση συνδυσασμένων μυοδερματικών κρημνών], τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων [φλεγμονώδεις παθήσεις και όγκοι παρωτίδας, που αντιμετωπίζονται κυρίως συντηρητικά με διάφορα φαρμακευτικά μέσα (καταπλάσματα) ή και χειρουργικά με τη διενέργεια φλεβοτομίας, τησχάση των παρωτιδικών αποστημάτων, την εφαρμογή βεντουζών κ.λπ., βατράχιο που αντιμετωπίζεται είτε φαρμακευτικά με την εφαρμογή διακλυσμών, επαλείψεων και εντριβών, ή χειρουργικά με τη διενέργεια φλεβοτομίας των υπογλωσσίων φλεβών], την προπροσθητική χειρουργική [αγκυλογλωσσία είτε συγγενούς ή επίκτητης αιτιολογίας, λύση με τη διενέργεια της κατάλληλης χειρουργικής επέμβασης (εκτομή γλωσσικού χαλινού)], την παθολογία του στόματος [ραγάδες των χειλέων, ουλορραγίες, διαβρώσεις και σήψη των ούλων, παουλίδα, επουλίδα, αφθώδη έλκη παιδιών, τραχύτητα γλώσσας], την κρανιοπροσωπική χειρουργική [χειρουργική αντιμετώπιση διάστασης ραφών κρανίου, υδροκεφαλίας (3 τύπων), κρανιακών εξοστώσεων (πιθανών οστεωμάτων ή βλαβών ινώδους δυσπλασίας), περιγραφή δυσμορφιών σκελετού προσώπου, ιδιαίτερα δε ανθρωπολογικές και κρανιομετρικές παρατηρήσεις, που καθορίζουν την κλινική εξέταση στα πλαίσια της ορθοδοντικής και ορθογναθικής χειρουργικής προσέγγισης ασθενών, που παρουσιάζουν αντίστοιχα λειτουργικά και αισθητικά προβλήματα (συσχέτιση ανώμαλης διάταξης δοντιών με σχήμα υπερώας, κεφαλής και προσώπου)], την επιδεσμολογία κεφαλής και τραχήλου [περιγραφή διαφόρων επιδέσμων για την αντιμετώπιση τραυματικών κακώσεων σπλαγχνικού και εγκεφαλικού κρανίου (θλαστικών τραυμάτων, καταγμάτων κ.λπ.), διάστασης ραφών κρανίου, εξάρθρωμάτων κάτω γνάθου (ετερόπλευρων και αμφοτερόπλευρων), καθώς επίσης και φλεγμονωδών παθήσεων παρωτίδων και τραχήλου].^{2, 29}

Αέτιος ο Αμιδηνός (6ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Αέτιος ο Αμιδηνός (Εικ. 8) υπήρξε ιατρός, σπουδαίος χειρουργός, ο οποίος γεννήθηκε στην πόλη Άμιδα της Μεσοποταμίας και αφού σπούδασε ιατρική στην Αλεξάνδρεια, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη, όπου και άσκησε το λειτούργημά του. Αναδείχθηκε σε αρχίατρο της Αυτοκρατορικής Αυλής επί Ιουστινιανού Α',

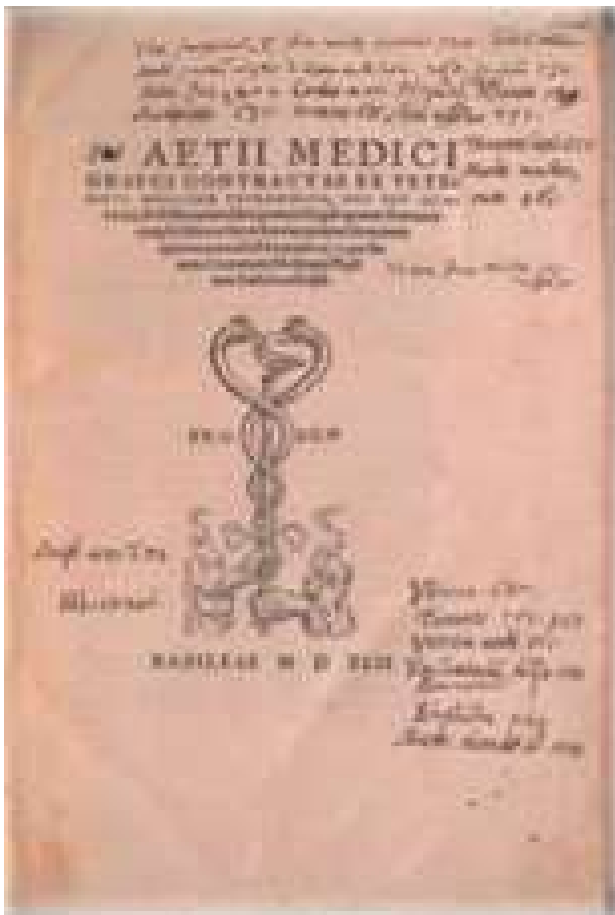

Εικόνα 8. Ο Αέτιος ο Αμιδηνός ενώ εξετάζει τον σφυγμό του Ιουστινιανού. Τον περιβάλλουν οι ιατροί Ερμόφιλος, Βάσσος και Μαγιστριανός. Από τον Κώδικα 3632, 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

φέροντας τον τίτλο «Κόμης του Οψικίου» (Comes Obsequii), έναν από τους επισημότερους τίτλους της Αυτοκρατορικής Αυλής, που του έδινε το προνόμιο να προπορεύεται του αυτοκράτορα κατά τις διάφορες τελετές.^{2, 27, 30}

Όσον αφορά τη συμβολή του στη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, στο σύγγραμμά του «Ιατρικών λόγοι ΙΣΤ'» (Εικ. 9), Βιβλίων Η', ο Αέτιος ο Αμιδηνός ασχολείται με διάφορα επιμέρους γνωστικά της αντικείμενα, όπως την οδοντοφατνιακή χειρουργική [περιγραφή σιδερένιας ρίνης δικής του επινόησης για ρίνιση υπερεκφυμένων δοντιών, παράθεση συνταγών για θεραπεία οδονταλγιών συνεπεία ξηροστομίας], τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις [πυώδη οίδημα στο στόμα, εύσειστα δόντια, συρίγγια ούλων και συσχέτισή τους με υπαίτια δόντια, φλεγμονή, απολίπιση και οίδημα γλώσσας, υπερώας και ούλων, γλωσσικό απόστημα, παθήσεις σταφυλής, σταφυλεκτομή με προσεκτική χρησιμοποίηση σταφυλιάγρας, φλεγμονώδεις παθήσεις παρισθίων, περιамυγαλικό απόστημα], την προπροσθητική χειρουργική [διεξοδική περιγραφή χειρουργικής επέμβασης λύσης αγκυλογλωσσίας], τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων [βατράχιο-φαρμακευτική ή χειρουργική αντιμετώπιση με διενέργεια φλεβοτομίας υπογλωσσίων φλεβών], καθώς επίσης και την παθολογία στόματος [χειρουργική παθολογία χειλέων, θεραπευτική αντιμετώπιση πεπαχυμένων χειλέων, ραγάδων και διογκώσεων χειλέων, χειρουργικά ή φαρμακευτικά, φαρμακευτική αντιμετώπιση υπερτροφικών, εξοιδημένων και σπόμενων ούλων, διαβρωμένων και εξηλωμένων ούλων, φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση παουλίδων και επουλίδων, φαρμακευτική αντιμετώπιση αφθών].^{2, 31}

Λαμβάνοντας υπόψη την καθοριστική σημασία της αναισθησίας για την ποιότητα της χειρουργικής φροντίδας και θεραπείας, αξίζει να αναφερθεί ως επίτευγμα του Αέτιου του Αμιδηνού (Εικ. 10) η επινόηση ίδιας μεθόδου τοπικής αναισθησίας για τη χειρουργική αφαίρεση των δοντιών, χρησιμοποιώντας ειδικό σωλήνα και διοχετεύοντας ναρκωτικό αέριο στα προσβεβλημένα δόντια, παραγόμενο από την καύση ποταμίσιων σκωλήκων (ελμίνθων).^{2, 31}

Εικόνα 9. Πρώτη σελίδα λατινικής έκδοσης (μεταφραστής Janus Cornarus) του συγγράμματος του Αετίου του Αμιδηνού «ιατρικών λόγοι ΙΣΤ», το οποίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη ή «τετραβίβλους» *Iaetii medici graeci contractae ex veteribus medicinae Tetrabiblos, hoc est quaternio, id est libri universales quatuor.... Basileae: Froben, 1542l.*

Εικόνα 10. Ο Αέτιος ο Αμιδηνός παρουσιάζοντας το βιβλίο του. Γυναίκες ασθενείς έρχονται να τον συμβουλευτούν. Από τον Κώδικα 3632, f. 97v., 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

Αλέξανδρος ο Τραλλιανός (525-605 μ.Χ.)

Ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός (Εικ. 11) ήταν ιατρός, φαρμακολόγος και βοτανολόγος, ο οποίος καταγόταν από τις Τράλλιεις, μια πόλη στη Λυδία της Μικράς

Εικόνα 11. Ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός ενώ κρατά το βιβλίο του. 9ος αιώνας, Εθνική Βιβλιοθήκη, Paris.

Ασίας, όπου και σπούδασε αρχικά την Ιατρική, ταξιδεύοντας στη συνέχεια στην Κέρκυρα, στην Ιταλία, στη Γαλιτία, στην Ισπανία και την Αφρική, με σκοπό να πλουτίσει τις ιατρικές του γνώσεις. Εργάστηκε ως στρατιωτικός ιατρός για μερικά χρόνια στη Φοινίκη και την Αίγυπτο, ασκώντας κυρίως τη χειρουργική, τελικά δε εγκαταστάθηκε στη Ρώμη, όπου δίδαξε την ιατρική έως τα βαθιά του γεράματα, λητουργώντας παράλληλα ως ιατρός της Αυλής, θεωρούμενος ως ο πλέον σημαντικός ιατρός μετά την εποχή του Γαληνού. Σε προχωρημένη ηλικία επέστρεψε και εγκαταστάθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου έζησε τα τελευταία χρόνια της ζωής του περιστοιχισμένος από τους μαθητές του, έχοντας κατακτήσει την αναγνώριση, τη βαθιά εκτίμηση, αληθιά και την αγάπη της ιατρικής κοινότητας.³²⁻³⁴

Όσον αφορά τη Στοματική και Κρανιο-γναθο-προσωπική Χειρουργική και Παθολογία, αποτέλεσε κι αυτή, μέσα στην πλειάδα των ιατρικών εντυπώσεων του Αλεξάνδρου του Τραλλιανού, έναν τομέα που έτυχε της προσοχής του. Ειδικότερα στο έργο του «Βιβλίο ιατρικά δύο και δέκα» (Θεραπευτικά) (Εικ. 12), και συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Α'», ο Αλέξανδρος ο Τραλλιανός αναφέρεται στη φαρμακευτική αληθιά και τη χειρουργική αντιμετώπιση της πάρεσης των χειρῶν και των γνάθων, θέμα το οποίο εντάσσεται στη θεραπευτική των παθήσεων του προσωπικού νεύρου. Εξάλλου στο «Βιβλίο Γ'» του ίδιου του έργου ασχολείται με τη

Εικόνα 12. Πρώτη σελίδα επανέκδοσης στα λατινικά του συγγράμματος του Αλεξάνδρου του Τραλλιανού «Βιβλία ιατρικά δώδεκα» [Medici Libri Duodecim], που εκδόθηκε στη Λυών (Lyons) το 1576, ενώ η πρώτη έκδοση στα λατινικά έγινε για πρώτη φορά στο Στρασβούργο (Strasbourg) το 1549, από τον Johann Gunther.

χειρουργική παθολογία των σιαθογόνων αδένων και δη των παρωτίδων, περιγράφοντας τη φαρμακευτική αλλή και χειρουργική θεραπεία των διαφόρων φλεγμονωδών παθήσεων και όγκων των παρωτίδων, είτε με διάφορα καταπλάσματα είτε με τη διενέργεια φλεβοτομίας.^{2, 35}

Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος (7ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος (Εικ. 13) ήταν ιατρός, χριστιανός, Αρχίατρος του αυτοκράτορα Ηρακλείου (610-642), ο οποίος έφερε τον τίτλο «Πρωτοσπαθάριος», δηλαδή επικεφαλής των σωματοφυλάκων. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του εμόνασε με το όνομα Φιλόθεος. Περιληπτικά θα μπορούσε να αναφερθεί ότι ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος διατυπώνει πρωτότυπες ιατρικές απόψεις σχετικά με την υπογλυκαιμία, τον παιδικό διαβήτη, την αιτιολογία της αρτηριοσκλήρυνσης, την υποδήλωση της υπέρτασης, τις καρδιακές αρρυθμίες, τη διαγνωστική σημασία της εξέτασης ούρων και κοπράνων, καθώς επίσης και την αιτιολογία των χαρακτηριστικών της γεροντικής ηλικίας, όπως του τρόμου, της απώλειας ούρων και κοπράνων, της αμνησίας και των εγκεφαλικών επεισοδίων.^{27, 30}

Εικόνα 13. Ο Θεόφιλος ο Πρωτοσπαθάριος παραλαμβάνοντας ένα φιαλίδιο ουροσκοπίας από τον βοηθό του Πλώσσο σε μικρογραφία χειρογράφου για την εξέταση ούρων, 15ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

Από πλευράς στοματικής και γναθοπροσωπικής χειρουργικής, το μόνο που θα μπορούσε να ειπωθεί για τον Θεόφιλο τον Πρωτοσπαθάριο είναι ότι στο έργο του «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» ή «Περί της κατασκευής του ανθρωπίνου σώματος, Βιβλία πέντε» (Εικ. 14), και συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Δ'» ασχολείται με την περιγραφική ανατομική της κεφαλής γενικά, περιγράφοντας τον σκελετό του εγκεφαλικού κρανίου, ιδιαίτερο δε ενδιαφέρον, ειδικότερα από την άποψη της χειρουργικής ανατομικής της κεφαλής και του τραχήλου, παρουσιάζουν τα όσα αναφέρονται στις συζυγίες των εγκεφαλικών νεύρων, στη γλώσσα, στο στόμα, στην άνω και κάτω γνάθο και στους οδόντες.^{2, 36}

Παύλος ο Αιγινήτης (625-690 μ.Χ.)

Ο Παύλος ο Αιγινήτης (Εικ. 15) υπήρξε ιατρός, διαπρεπής χειρουργός, μαιευτήρας και γυναικολόγος, ο οποίος σπούδασε στην Αλεξάνδρεια και περιόδευσε σε πολλές χώρες του τότε γνωστού κόσμου για να μελετήσει από κοντά την επιτομία ιατρική παράδοση και τις εφαρμοζόμενες θεραπευτικές μεθόδους. Αφού ενσωμάτωσε τις κατά την κρίση του σημαντικές ιατρικές απόψεις επιφανών προγενεστέρων ιατρών, ανέπτυξε ίδιο ιατρικό έργο και επινόησε πρωτότυπες θεραπευτικές μεθόδους, οι οποίες συνέβαλαν στην περαιτέρω εξέλιξη και ανάπτυξη της βυζαντινής, της αραβικής και της δυτικοευρωπαϊκής ιατρικής.^{30, 37}

Εικόνα 14. Πρώτη σελίδα της πρώτης έκδοσης στα λατινικά των Αρχαίων Ελλήνων Ιατρών, Αρεταίου, Παλλιαδίου, Ρούφου, Θεοφίλου, από τον φημισμένο καθηγητή της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Ραδία και διαπρεπή μεταφραστή ελληνικών ιατρικών κειμένων Giunio Paolo Grassi (Junius Paulus Crassus), όπου περιλαμβάνεται η μετάφραση του 1536 του συγγράμματος του Θεοφίλου του Πρωτοσπαθαρίου «Περί της κατασκευής του ανθρώπινου σώματος, Βιβλία πέντε» [Theophilus Protospatharius: *De humani corporis fabrica, libri quinque*, Basileae: ex officina Petri Perne, 1538].

Επηρέασε τόσο την ιατρική σκέψη όχι μόνο της εποχής του, αλλά και των μετέπειτα αιώνων, ώστε τα ιατρικά του συγγράμματα, αφού μεταφράστηκαν στα αραβικά τον 9ο αιώνα μ.Χ., προκάλεσαν τον θαυμασμό στον αραβικό ιατρικό κόσμο, ενώ επίσης πολύ αργότερα διδάσκονταν ακόμα στις Ιατρικές Σχολές του Salerno στην Ιταλία και του Montpellier στη Γαλλία.³⁷ Είναι τόσο σημαντική η θέση που κατέχει ο Παύλος ο Αιγινήτης στην ιατρική γραμματεία, ώστε το έργο του μεταφράστηκε εκτός από τα λατινικά το 1532 και το 1556, στα αγγλικά το 1844-1847 από τον Francis Adams, στα γαλλικά το 1855 από τον Rene Briau και στα γερμανικά με σχολιασμό το 1908-1913.³⁷⁻⁴⁰ Αξιοσημείωτο είναι ότι οι χειρουργικές μέθοδοι της αμυγδαλεκτομής και της λιθοτριψίας τις οποίες ανέπτυξε, καθώς επίσης και οι αντίστοιχες χειρουργικές του επινοήσεις σχετικά με τη θεραπευτική αντιμετώπιση της βουβωνοκήλης και του ηπατικού αποστήματος, χαρακτηρίζονταν από τέτοια πρωτοτυπία, ώστε παρέμειναν σε ισχύ, αποτελώντας κλασική παρακαταθήκη της ιατρικής επιστήμης μέχρι τον 17ο αιώνα.^{37, 41}

Εικόνα 15. Ο Παύλος ο Αιγινήτης, από εξώφυλλο βιβλίου του Γαληνού, 16ος αιώνας, Βιβλιοθήκη της Παλαιάς Ιατρικής Σχολής, Paris IC. Galeni Pergameni, *Methodus Medendi, vel de morbis curandis libri quatuordecim*, Thoma Linacro Anglo interprete, Parisiis, Apud Simonem Colinaeum, 1530].

Παρά την επανάσταση που συντελέστηκε στη χειρουργική από τις καινοτόμες μεθόδους που εισήγαγε ο φημισμένος Γάλλος χειρουργός Ambroise Paré (1510-1590), τα συγγράμματα του Παύλου του Αιγινήτη εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούνται ακόμα και μετά την Αναγέννηση.³ Επιγραμματικά αναφερόμενος κάποιος στο ιατρικό έργο του Παύλου του Αιγινήτη (Εικ. 16), θα μπορούσε να σημειώσει ως πρωτότυπες απόψεις του όσα αφορούν τη χειρουργική αντιμετώπιση των αρτηριακών ανευρυσμάτων, των βρογχοκνηλών, του καρκίνου της μήτρας, της βουβωνοκήλης, του καταρράκτη, των ερμαφρόδιτων, της φίμωσης, ενώ η χειρουργική του πολυπραγμοσύνη φαίνεται και από το γεγονός ότι ασχολήθηκε με την οδοντιατρική, εισήγαγε δε ως θεραπευτικές πράξεις τη «θρυγγοτομία» (τραχειοστομία), την παροχέτευση του ασκτικού υγρού με παρακέντηση της κοιλίας, αλλά και καθιέρωσε τη χρήση ουρολογικών καθετήρων ανάλογα με το φύλο και την ηλικία, καθώς και φυσιοθεραπευτικές ασκήσεις για την αποκατάσταση ύστερα από εγκεφαλικά επεισόδια και καρδιακό shock. Ασχολήθηκε περαιτέρω με την ανοσολογία, τη φαρμακολογία και την ψυχιατρική, συνιστώντας ειδική αγωγή για την αντιμετώπιση της μελαγχολίας και της μανίας, όπως επίσης και με τη γεροντολογία, δίδοντας θεραπευτικές κατευθύνσεις για τη σωματική και εν γένει ψυχική υγεία των γερόντων.³⁰

Εικόνα 16. Ο Παύλος ο Αιγινήτης (αριστερά) και ο αρχαίος Έλληνας ιατρός Μενέμαχος (δεξιά). Από τον Κώδικα 3632, f. 90v., 14ος αιώνας, Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Bologna.

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική περιέχεται στο μνημειώδες έργο «Επιτομή Ιατρικής βιβλία επτά», («Υπόμνημα») του Παύλου του Αιγινήτη (Εικ. 17). Συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Α'», γίνεται αναφορά στην παθολογία του στόματος (αφθώδη έλκη στα παιδιά), ενώ στο «Βιβλίο Β'» περιέχονται επίσης στοιχεία παθολογίας του στόματος (εφύγραση αποξηρανθείσας και τραχείας γλώσσας), τραυματολογίας σπλαγχνικού κρανίου (αντιμετώπιση υποσφαγμάτων, εμφυσημάτων, περικογχικών εκχυμώσεων, εκτροπιών), τραχηλοπροσωπικών ροιμώξεων (αποστήματα μεταξύ του έσω κανθού και της ρινός, χήμωση) και χειρουργικής παθολογίας των σιαθογόνων αδένων (φλεγμονώδεις παθήσεις της παρωτίδας, φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση). Στο «Βιβλίο Γ'» παρατίθενται απόψεις που αφορούν την οδοντοφατνιακή χειρουργική (ανώδυνη εξαγωγή οδόντων), την παθολογία του στόματος (φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση παρουλίδων, επουλίδων, εξελκωμένων ούλων, αποξηραμένων και διανοιγμένων χειλέων, στοματορραγιών), καθώς επίσης και τη χειρουργική παθολογία των σιαθογόνων αδένων (φαρμακευτική και χειρουργική αντιμετώπιση του βατραχίου). Τέλος, στο «Βιβλίο ΣΤ'» περιλαμβάνονται αναφορές στην τραυματολογία του σπλαγχνικού κρανίου (χειρουργική των βλεφάρων), την παθολογία του στόματος (χειρουργική αντιμετώπιση επουλίδων και παρουλίδων) την οδοντοφατνιακή χειρουργική (εξαγωγή οδόντων), την προπρωσθητική χειρουργική (χειρουργική αντιμετώπιση της αγκυλογλωσσίας), τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές ροιμώξεις (χειρουργικήσχάση και παροχέτευση διαφόρων αποστημάτων, καθώς επίσης και τη χειρουργική αντιμετώπιση φυματιώδους λεμφαδενίτιδας τραχήλου, μασχαλίων και βουβώνων-χοιράδωση), την τραυματολογία του εγκεφαλικού και του σπλαγχνικού κρανίου (χειρουργική αντιμετώπιση καταγμάτων κεφαλής, ρινός και κάτω γνάθου) και τη νοσολογία του κινητικού συστήματος της κάτω γνάθου, ήτοι των κροταφογναθικών διαρθρώσεων (εξάρθρωμα κάτω γνάθου).^{2, 42}

Εικόνα 17. Η πρώτη σελίδα της πρώτης έκδοσης του έργου του Παύλου του Αιγινήτου «Επιτομή Ιατρικής βιβλία επτά» στη Βενετία το 1528, από τον φημισμένο εκδοτικό οίκο του Aldus Manutius (Teobaldo Mannucci).

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (8ΟΣ-12ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ Μ.Χ.)

Μελέτιος ο Μοναχός, ο ιατροσοφιστής (8ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Μελέτιος ο Μοναχός υπήρξε ιατρός, χριστιανός κληρικός και φιλόσοφος, ο οποίος παρουσίασε πρωτότυπο επιστημονικό έργο, θεωρούμενος ως ένας από τους επιφανέστερους ιατρούς του Βυζαντίου. Μελετώντας κάποιος το ιατρικό έργο του Μελετίου του Μοναχού, θα μπορούσε επιγραμματικά να αναφέρει ότι ασχολήθηκε με τη μικροκυκλοφορία του αίματος διά μέσου των τριχοειδών αγγείων, τη βελτίωση της κυκλοφορίας του αίματος, τις διαταραχές του καρδιακού ρυθμού, τη σπηθαγχή, αλλή και τα νοσήματα του αίματος, τον εξόφθαλμο και τις νευροψυχικές διαταραχές που προκύπτουν από αυτόν. Περαιτέρω διερεύνησε την αιτιολογία των κακοήθων όγκων και του τεταρταίου πυρετού, σημείωσε τη διαγνωστική αξία και τα αντίστοιχα ευρήματα της εξέτασης των ούρων, διαπραγματεύθηκε δε θέματα ανατομίας (ιδίως του οφθαλμού και του ωτός), φυσιολογίας (ιδίως της πέψης), δερματολογίας και ψυχιατρικής (ιδίως τις διαταραχές των λειτουργιών του εγκεφάλου στη φρενίτιδα).^{3, 30}

Όσον αφορά τη στοματική και γναθοπροσωπική χειρουργική, ο Μελέτιος ο Μοναχός στο έργο του «Περί της του ανθρώπου κατασκευής» ή «Περί φύσεως ανθρώπου» και συγκεκριμένα στο «Βιβλίο Β'», ασχολείται με την ανατομία της κεφαλής και του τραχήλου εν γένει, ειδικότερα δε με τα ζυγωματικά οστά, την άνω και κάτω γνάθο, το γένειο, το πρόσωπο και το στόμα, δίδοντας με αξιοθαύμαστο τρόπο την ετυμολογία των συγκεκριμένων ανατομικών όρων. Οι αναφορές του στο πρόσωπο βρίθουν από φυσιολογικές παρατηρήσεις και ανθρωπομετρικά στοιχεία που συσχετίζονται και με την ψυχιατρική, ενώ η διεξοδική ενασχόλησή του με το στόμα περιέχει και στοιχεία φυσιολογίας που αφορούν τις λειτουργίες του στόματος και των επιμέρους ανατομικών μορίων του.^{2, 43}

Λέων ο Ιατρός, ή ο Ιατροσοφιστής ή ο Βυζάντιος (9ος αιώνας μ.Χ.)

Ο Λέων ο Ιατρός ήταν Ιατρός, Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, μαθηματικός, αστρονόμος, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Μαγναύρας της Κωνσταντινουπόλεως, όπου προώθησε τις θετικές επιστήμες, ο οποίος έζησε την εποχή του αυτοκράτορα Θεοφίλου (829-842).^{3, 27, 30} Ο Λέων ο Ιατροσοφιστής (προσωνύμιο το οποίο του αποδόθηκε λόγω του ότι ήταν Βυζαντινός εγκυκλοπαιδιστής) διατύπωσε πρωτότυπες Ιατρικές αντιλήψεις και εφάρμοσε καινοτόμες θεραπευτικές αγωγές, οι οποίες επιγραμματικά θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα ακόλουθα: έδωσε τον ορισμό του βρογχικού άσθματος και της παράνοιας, διενήργησε χειρουργικές επεμβάσεις για την αντιμετώπιση όγκων πρωκτού και δακτυλίου, καθώς και μονόπλευρη αντιτομία (αμυγδαλεκτομή), εγχείρηση καταρράκτου με παρακέντηση μετά την ωρίμανσή του με τη χρήση κοήλυριων, αλλή και ανάταξη καταγμάτων. Επίσης, αναφέρθηκε στην πηκτροδακτυλία σε πνευμονικές παθήσεις, στα εγκεφαλικά επεισόδια, στην ημικρανία, στην επιληψία, στις καρδιακές αρρυθμίες, στους ικτέρους, στη δυσουρία, στη δυσμηνόρροια και στις παρασιτώσεις.^{30, 44}

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική αποτέλεσε γνωστικό πεδίο που προσήλκυσε το ενδιαφέρον του Λέοντος του Ιατροσοφιστού. Συγκεκριμένα, στο έργο του «Σύνοψις Ιατρικής» Βιβλίο 7, στο μεν «Βιβλίο Γ'» ασχολήθηκε με την τραυματολογία του σπλαγχνικού κρανίου (αντιμετώπιση υποσφάγματος, παθήσεις βλεφάρων, τραυματικής ή φλεγμονώδους αιτιολογίας, όπως εκτρόπιο και χήμωση), ενώ στο «Βιβλίο Δ'» αναφέρθηκε σε θέματα παθολογίας στόματος (άφθες και παρούλιδες), καθώς επίσης και στις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις (χειρουργική και φαρμακευτική θεραπευτική αντιμετώπιση φλεγμονωδών παθήσεων της σταφυλής).^{2, 45}

ΣΥΖΗΤΗΣΗ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, υπό την ευρύτερη έννοια του γνωστικού της αντικείμενου στο πλαίσιο γενικότερα της Χειρουργικής, αλλή βεβαίως όχι με τη μορφή μιας σαφώς αφορισμένης

ασκούμενης Ιατρικής ειδικότητας, αποτέλεσε πεδίο ενδιαφέροντος αλλή και πρακτικής άσκησης αρκετών Ιατρών και Χειρουργών του αρχαίου ελληνικού κόσμου, από την εποχή της αρχαιότητας μέχρι την πτώση του Βυζαντίου.

Το εύρος της παρατηρητικότητας, της ικανότητας και της εμπειρίας τους περιελάμβανε την οδοντοφτιακτική χειρουργική, τις στοματικές και τραχηλοπροσωπικές λοιμώξεις, τις κρανιο-γναθοπροσωπικές κακώσεις (τραυματολογία του σπλαγχνικού και εγκεφαλικού κρανίου), τη νοσολογία του κινητικού συστήματος της κάτω γνάθου με τη δυσλειτουργία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων, την ογκολογική και επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου, την προπροσθητική χειρουργική, την κρανιοπροσωπική χειρουργική, τη χειρουργική παθολογία των σιαλογόνων αδένων, τη θεραπευτική των παθήσεων του προσωπικού νεύρου, αλλή βεβαίως και τη στοματική και γναθοπροσωπική παθολογία. Επίσης, ασχολήθηκαν και με την τοπογραφική, περιγραφική και χειρουργική ανατομική της κεφαλής και του τραχήλου.^{2, 46} Το έργο αλλή και τα συγγράμματα αυτών των Ιατρών και Χειρουργών του αρχαίου ελληνικού κόσμου άσκησαν μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη γενικότερα της Χειρουργικής και ειδικότερα της Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, γεγονός που αναδεικνύεται από την εισαγωγή τους ως εκπαιδευτικών εγχειριδίων στο πρόγραμμα πολλών Ιατρικών Σχολών στην Ευρώπη, όπως η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου των Παρισίων, ακόμη και μέχρι τον 17ο αιώνα μ.Χ.^{37, 41, 47}

Στην αρχαία Ελλάδα το χαρακτηριστικότερο αποτύπωμα στην Ιατρική εν γένει, αλλή ειδικότερα στη Χειρουργική και κατ' επέκταση στη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, ανήκει στον Ιπποκράτη, τον αθηναίο πρωτοπόρο και αποκαλούμενο «Πατέρα» της επιστημονικής Ιατρικής, ο οποίος εισήγαγε την παρατήρηση και τη λογική στην άσκηση της Ιατρικής, μεταμορφώνοντας τη θεραπευτική τέχνη από μια πρακτική θεουργίας και προλήψεων σε μια εφαρμοσμένη επιστήμη.^{4, 5} Ειδικότερα, στον τομέα της Χειρουργικής, ο Ιπποκράτης, στερούμενος των σημερινών διαγνωστικών μέσων, παρακλινικών εξετάσεων και τεχνολογικών δυνατοτήτων, εμπορούμενος όμως από ένα ακατάλητο θάρρος, μια μοναδική εφεύρα, μια ανυπέβλητη προβλεπτικότητα και μια παραγωγική φαντασία, κατόρθωσε να πραγματώσει με αξιοζήλευτη επιτυχία το θεραπευτικό του ταξίδι στη ζωή και στον θάνατο, αυτούς τους δύο αδυσώπητους ακρογωνιαίους λίθους της Ιατρικής πράξης. Η Ιπποκρατική Συλλογή σε πείσμα του χρόνου παραμένει ένα μοναδικό και απaráμιλλο Ιατρικό έργο, το οποίο μπορεί να προσεγγίζεται και να αναλύεται κάθε φορά σε διάφορα επίπεδα, ανάλογα με τη φιλοσοφική συγκρότηση και τη γνωσιολογική εξέλιξη της επιστήμης κάθε εποχής.^{4, 5} Το ηθικό ανάστημα και το φιλοσοφικό εύρος του Μεγάλου Κώου Διδασκάλου αναδεικνύεται μέσα από τον ακόλουθο αφορισμό: «Ο μὲν βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρὴ, ὁ δὲ καιρὸς οὐκ ἔστι, ἡ δὲ πείρα σφαιρὴ, ἡ

δε κρίσις χαλεπή». (Η ζωή είναι σύντομη, η δε Ιατρική μακρόχρονη, η ευκαιρία φευγαλέα και η πείρα απατηλή, η ορθή κρίση των πραγμάτων είναι δύσκολη.) [Αφορισμοί I, §1]. Εξάλλου, η επιτομή της σύγχρονης ογκολογικής σκέψης, όπως αυτή προσεγγίζει ακόμη και σήμερα την ογκολογία της κεφαλής και του τραχήλου, με τις θεραπευτικές δυνατότητες της χημειοθεραπείας, της χειρουργικής και της ακτινοθεραπείας, αναδεικνύεται και στον αφορισμό: «Οκόσα φάρμακα ουκ ιήται, σίδηρος ιήται· όσα σίδηρος ουκ ιήται, πυρ ιήται· όσα δε πυρ ουκ ιήται, ταύτα χρν νομίζειν ανιάτα». (Όσα νοσήματα δεν θεραπεύονται με τα φάρμακα θεραπεύονται με τις εγχειρήσεις· όσα δεν θεραπεύονται με τις εγχειρήσεις θεραπεύονται με τις καυτηριάσεις· όσα, τέλος, δεν θεραπεύονται με τις καυτηριάσεις πρέπει αναγκαστικά να θεωρούνται ανιάτα.) [Αφορισμοί VII, §87]. Μέρος του τελευταίου αυτού Ιπποκράτειου Αφορισμού κοσμεί το έμβλημα της Ελληνικής Εταιρείας Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής (Εικ. 18).

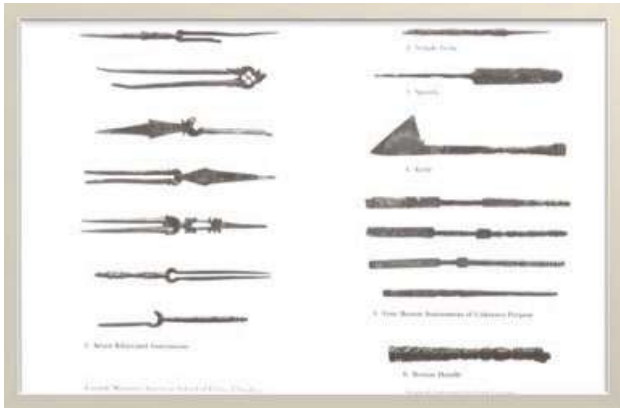
Επιπροσθέτως, όσον αφορά την υπερχίλιόχρονη ιστορική διαδρομή του Βυζαντίου, η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική δεν μνημονεύεται ως ιδιαίτερη ιατρική ειδικότητα από τους διάφορους Ιατρικούς συγγραφείς, όπως εξάλλου συμβαίνει και με αρκετές από τις χειρουργικές ειδικότητες, τουλάχιστον με τον τρόπο που είναι γνωστές σήμερα. Οι Βυζαντινοί Ιατροί, ιδίως αυτοί που ασχολούνται με τη Χειρουργική, στα πλαίσια της οποίας συμπεριλαμβάνονται η Οδοντιατρική και η Στοματολογία, αλλιά και η Πλαστική, Επανορθωτική και Αισθητική Χειρουργική και η Ωτορινολαρυγγολογία, αναπτύσσουν απόψεις και περιγράφουν θεραπευτικές μεθόδους τόσο συντηρητικής όσο και χειρουργικής αντιμετώπισης παθήσεων και κακώσεων που άπτονται του γνωστικού αντικείμενου της Στοματικής και Κρανιογναθοπροσωπικής Χειρουργικής Παθολογίας.^{2, 48} Οι επιφανείς Ιατροί της Πρωτοβυζαντινής (4ος-7ος αιώνας) και της Μεσοβυζαντινής περιόδου (8ος-12ος αιώνας), στα συγγράμματά τους ασχολούνται με αρκετά θέματα που αφορούν τη Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, όπως η τοπογραφική και χειρουργική ανατομική της κεφαλής και του τραχήλου, η οδοντοφατνιακή χειρουργική, οι στοματικές και τραχηλοπροσωπικές ρινομύξεις, η τραυματολογία του σπληαχνικού και εγκεφαλικού κρανίου, καθώς και η εμβιο-μηχανική των κρανιοεγκεφαλικών κακώσεων, η δυσλειτουργία των κροταφογναθικών διαρθρώσεων ως συνέπεια των εξάρθρωμάτων της κάτω γνάθου, η χειρουργική ογκολογία της κεφαλής και του τραχήλου Ιακροχορδόνες (κρεατοελιές), καρκινώματα, τραχηλικά λεμφαδενίτιδα (χοιράδες), η επανορθωτική χειρουργική της κεφαλής και του τραχήλου Ιαποκατάσταση δερματικών ή ιστικών ελλειμμάτων οφρύος, μετώπου, ζυγωματικών, ρινός (μεσότητα, ακρορρίνιο, πτερύγια, διάφραγμα), ώτων], η παθολογία του στόματος (ραγάδες χειλέων, πάχυνση και διόγκωση χειλέων, υπερτροφικά, εξοιδημένα, σπυρόμενα, διαβρωμένα και εξελκωμένα ούλα, παρουνίδες και επουλίδες, άφθες, τραχύτητα γλώσσας), η χειρουργική παθολογία των σιαθογόνων αδένων

Εικόνα 18. Το έμβλημα της Ελληνικής Εταιρείας Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής.

(βατράχιο, φλεγμονώδεις παθήσεις και όγκοι των παρωτίδων), η θεραπευτική των παθήσεων του προσωπικού νεύρου (πάρυση χειλέων και γνάθων), η προσθετική χειρουργική (αγκυλιογλωσσία), η κρανιοπροσωπική χειρουργική (διάσταση ραφών κρανίου, υδροκεφαλία, εξοστώσεις κεφαλής), οι προσωποσκελετικές δυσμορφίες και ειδικότερα ανθρωπολογικές και κρανιομετρικές παρατηρήσεις που καθορίζουν την κλινική εξέταση στα πλαίσια της ορθοδοντικής και ορθογναθικής χειρουργικής προσέγγισης των πασχόντων από αντίστοιχα λειτούργα και αισθητικά προβλήματα, τέλος δε και η επιδεσμολογία κεφαλής και τραχήλου για την αντιμετώπιση τραυματικών κακώσεων σπληαχνικού και εγκεφαλικού κρανίου (θλαστικά τραύματα, κατάγματα κ.λπ.), διάστασης ραφών κρανίου, εξάρθρωμάτων κάτω γνάθου (ετερόπλευρων και αμφοτερόπλευρων), καθώς επίσης και φλεγμονωδών παθήσεων παρωτίδων και τραχήλου.^{2, 48}

Τα χειρουργικά εργαλεία τα οποία χρησιμοποιούν οι αρχαίοι Έλληνες και Βυζαντινοί Ιατροί για τη διενέργεια των διαφόρων στοματικών και κρανιογναθοπροσωπικών χειρουργικών επεμβάσεων, δοθέντος ότι η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική, ως οδοντιατρική και ιατρική ειδικότητα, εδράζεται καθοριστικά στην Οδοντιατρική από την οποία ξεπήδησε, αλλιά και στη Χειρουργική, της οποίας αποτελεί σημαντικό κλάδο στην περιοχή του στόματος, των γνάθων, του προσώπου, της κεφαλής και του τραχήλου εν γένει, αφορούν, όπως προκύπτει από την αναδίφηση των σχετικών πηγών και κειμένων, εργαλεία γενικά και ειδικά που χρησιμοποιούνται κατά την άσκηση της Οδοντιατρικής αλλιά και της Χειρουργικής εν γένει.⁴⁹ (Εικ. 19 & 20) Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η περιγραφή από τον Αέτιο τον Αμιδνόν (6ος αιώνας), ιδίας επινοήσεως σιδερένιας ρίνης για τη ρίνιση των υπερεκφυμένων δοντιών. Δοθέντος ότι η εξασφάλιση της αναισθησίας αποτελεί έναν καθοριστικό παράγο-

Εικόνα 19. Χειρουργικά εργαλεία της βυζαντινής περιόδου από την Κόρινθο (Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών)). 1) Επτά δισχιδή (διχαλωτά) εργαλεία, 2) Απλή μήτη, 3) Γλωσσοκάτοχο ή επάληπτρο αλκοφών (σπάτουλα), 4) Μαχαιρίδιο, 5) Τέσσερα ορειχάλκινα εργαλεία αγνώστου χρήσεως, 6) Ορειχάλκινος στείλιος. IBliquez L.J.: Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantines times. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, pp. 187-204, 1984l.

Εικόνα 20. Χειρουργικά εργαλεία της βυζαντινής περιόδου από την Αίγυπτο (Κοιτικό Μουσείο του Καΐρου). 7) Ασημένιος στείλιος-μαχαιρίδιο, 8) Μήτη (:), 9) Μικρή Σμίλη, 10) Μαχαιρίδιο, 11) Κοίνο γλύφανο, κοπίδι (:), 12) Τέσσερις μήτες. IBliquez L.J.: Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantines times. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, pp. 187-204, 1984l.

ντα για την ποιότητα της παρεχόμενης χειρουργικής φροντίδας και περίθαλψης διαχρονικά, αν και αυτό δεν αφορά άμεσα κάποια χειρουργική μέθοδο ή τεχνική της Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, όπως προκύπτει από την εξέταση των χρησιμοποιηθέντων πρωτογενών πηγών και ιατρικών κειμένων στην παρούσα μελέτη, εντούτοις αξίζει να αναφερθεί η χρησιμοποίηση ίδιας μεθόδου από τον Αέτιο τον Αμιδνόν (6ος αιώνας), για την εξαγωγή των δοντιών με τοπική αναισθησία, όπου μεταφέρεται στο πάσχον δόντι ναρκωτικό αέριο με χοάνη (σωλήνα), το οποίο λαμβάνεται από την καύση ποταμίων ελμίνθων.^{2, 48}

Από τη μελέτη των πολυποικίλων προσιτών πηγών (ιατρικών, θεολογικών, ιστορικών, φιλολογικών) της Βυζαντινής Γραμματείας προκύπτει ότι η άσκηση της Ιατρικής στο Βυζάντιο αφορούσε κυρίως τέσσερις βασικές ειδικότητες, με μεγάλη ευρύτητα στην κάλυψη του γνωστικού τους αντικειμένου, ήτοι την παθολογία, τη χειρουργική, τη γυναικολογία, αλλιά και την οφθαλμολογία, για τις οποίες υπήρχαν και αντίστοιχες ιδιαίτερες πτέρυγες και τμήματα στους περίφημους «Ξενώνες», που αποτελούσαν τα Νοσηλευτικά Ιδρύματα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.^{2, 48} Δεδομένου ότι είναι εμφανής η έλλειψη ιδιαίτερης ειδικότητας Στοματικής και Γναθοπροσωπικής Χειρουργικής, αλλιά και δοθέντος ότι οι Βυζαντινοί Ιατροί στα πλαίσια της γενικής χειρουργικής τους ενασχόλησης είχαν δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για θέματα του στόματος, των γνάθων, του προσώπου, της κεφαλής και του τραχήλου εν γένει, μπορεί κάποιος να εικάσει βάσιμα ότι η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική θεραπευόταν στα Χειρουργικά Τμήματα των Βυζαντινών «Ξενώνων» τουλάχιστον από τον 6ο αιώνα και μετά, ενώ προγενέστερα ασκείτο και πάλι στα πλαίσια της Γενικής Χειρουργικής, αλλιά σε ιδιωτική βάση μέσα από τον θεσμό των «αρχιάτρων», αλλιά και των απλών χειρουργών ιατρών.^{2, 48}

Τέλος, ο ρόλος της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας στην περίθαλψη και την αντιμετώπιση των χειρουργικών ασθενών, στα πλαίσια των οποίων εντάσσονται και οι πάσχοντες στη στοματική και γναθοπροσωπική περιοχή, υπήρξε καθοριστικός με την ίδρυση νοσηλευτικών ιδρυμάτων, των περιφημών «Ξενώνων» (Εικ. 21), προσαρτημένων κατά κύριο λόγο σε μοναστήρια, όπου υπήρχε η δυνατότητα συστηματικής και οργανωμένης παροχής ιατρικής φροντίδας.^{2, 48, 50, 51}

Εικόνα 21. Αναπαράσταση του Ξενώνα της Μονής Παντοκράτορος, στην Κωνσταντινούπολη ΙΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011, σ. 326l.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ, ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ Ε, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΕΧ. Η εξέλιξη της στοματικής, γναθοπροσωπικής και κρανιοπροσωπικής χειρουργικής των παιδιών και εφήβων, από τον Ιπποκράτη στον Paul Tessier: Μια σύντομη ιστορική αναδρομή. *Αρχαία Ελληνική Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική 2015*, 16(3): 103-118.
2. MYLONAS AI, ROULAKOU-REBELAKOU EF, ANDROUTSOS GI, SEGAS I, SKOUTERIS CA, PAPADOPOULOU EC. Oral and cranio-maxillofacial surgery in Byzantium. *J Craniomaxillofac Surg* 2014, 42(2): 159-168.
3. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*.
4. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Σύγχρονες ιατρικές απόψεις με ηλικία 3000 ετών. *Αρχαία Ελληνική Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική 2003*, 4(1): 53-64.
5. MYLONAS AI, TZERBOS FH. Cranio-maxillofacial surgery in Corpus Hippocraticum. *J Craniomaxillofac Surg* 2006, 34(3): 129-134.
6. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 208.
7. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 64.
8. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 170-171.
9. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 342.
10. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 42.
11. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 135.
12. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 59.
13. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 77-78.
14. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 136.
15. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 202-203.
16. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 335.
17. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 394.
18. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 69.
19. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 313.
20. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 427-429.
21. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 437.
22. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 52-53.
23. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 75.
24. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 198.
25. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 325.
26. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Κ. Αρχαίοι Έλληνες Ιατροί. *Εκδόσεις Ιασώ, Αθήναι, 1998*: 368.
27. ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ Ε. Η Παιδιατρική στο Βυζάντιο. *Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήνα, 1992*.
28. ΜΑΝΙΑΤΗΣ ΠΣΤ. Ιστορία της Ιατρικής. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα. *Εκδόσεις «Εντός», Κασσαριανή-Αθήνα, 2002*: 221.
29. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011*: 45-46, 289-294.
30. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ ΑΧ. Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Θεραπευτικήν. *Επιστημονικές Εκδόσεις Γρηγόριος Κ. Παρισιάνος, Αθήναι, 1983*: 283-298.
31. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011*: 51-52, 289-294.
32. ALBERT M. Les medecins grecs à Rome. *Librairie Hachette et Cie, Paris, 1894*.
33. ΤΣΟΥΚΑΝΕΛΗΣ ΑΣ. Κεφ. 10ον: Η Στοματολογία στο Βυζάντιο. Στο: ΤΣΟΥΚΑΝΕΛΗ ΑΣ. Η Στοματολογία ανά τον Κόσμον δια μέσου των αιώνων. 2η Έκδοση, Αθήναι, 1995: 195.
34. ΤΣΟΥΡΑΣ Σ. Μαθήματα Ιστορίας της Ιατρικής. *Εκδόσεις «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ», Θεσσαλονίκη, 1980*: 188-189.
35. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011*: 53, 292.
36. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. *Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011*: 54-55, 294.
37. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ. Παύλος ο Αιγινήτης. Εις: Οι διάδοχοι του Ιπποκράτη. *Εφημερίδα «ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ»-ένθετο «ΙΣΤΟΡΙΚΑ», τεύχος 227, 11 Μαρτίου 2004*: 38-41.

38. ADAMS F. The Seven Books of Paulus Aegineta. Vol. 1-3, ed. Sydenham Society, London, 1844-1847.
39. BRIAU R. La chirurgie de Paul d' Égine. Librairie de Victor Masson, Paris, 1855.
40. BERENDES J. Paulus von Aegina des besten Arztes sieben Bücher. Übersetzt und mit Erläuterungen versehen. Leiden, 1914 I^{er}stabdruck in: Janus, vol. XIII, 1908, vol. XVII, 1912, vol. XVIII, 1913I
41. ΜΑΡΚΕΤΟΣ Σ. Κεφ. ΙΧ: Βυζαντινή Ιατρική. ΕΙΣ: ΜΑΡΚΕΤΟΥ Σ. Εικονογραφημένη Ιστορία της Ιατρικής. Δ΄ έκδοση, Αθήνα, 2000: 129-142.
42. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 57, 289-293.
43. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 58, 294.
44. ΛΕΟΝΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΙΑΤΡΟΥ. Σύνοψις Ιατρικής, (Leo Medicus, Conspectus medicinae). ΕΙΣ: ERMERINS FZ. Anecdota Medica Graeca. Apud S. et J. Luchtmans, Academiae Typographos, Lugduni Batavorum (Leiden), 1840.
45. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 59, 290-291, 293.
46. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 289-294.
47. ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Βυζάντιο και Νεώτεροι Χρόνοι. ΕΙΣ: ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Ελληνική Ιατρική Παράδοση. Τόμ. 2, 1989: 15-22.
48. ΜΥΛΩΝΑΣ ΑΙ. Η Στοματική και Γναθοπροσωπική Χειρουργική στο Βυζάντιο. Από τον γνόφο και την υπέρβαση της Πίστης στην Επιστήμη και την Τέχνη της Χειρουργίας. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, 2011: 295-296.
49. BLIQUEZ LJ. Two lists of Greek surgical instruments and the state of surgery in Byzantine times. *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 38, Symposium on Byzantine Medicine, 1984: 187-204.
50. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ ΑΧ. Ιατρική και Εκκλησία στο Βυζάντιο. *Βυζαντιναί Μελέται τ. Α΄*, 1988: 89-108.
51. MILLER TS. The birth of the hospital in the Byzantine Empire. *The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London*, 1997: xi-xxxii.